

Н. Е. Мординов - Амма Аччыгыйа. Кэрэх абааһыта

Дьиэ таһа чалбаҕынан килэйэн, киһи этэрбэһэ баллайа сыйтийар буолан тураг. Кыһыны быһа кыскыардаах тымныы киһини-сүөһүнү кымнныылырыа уурайан, күн ухаан, сылыйан, билигин бары холку, сымнаңас баҕайытык сылдъаллар.

Оннооҕор сүөһү майғына тупсубукка дылы. Кыһын ынахтар далга тонгон туран, кыра тыһаңастары итиннэ-манна дъөгдъөрүтэн, муостарыгар бэргэһэ онгостоллоро тохтоон, .бары дал иһигэр кэбинэн кээдъэһэн тураллар.

Балаҕан сыбаҕа кууран, кыым түстэр эрэ буруолаабытынан баар. Хата, онуоха дьиэлээхтэр кыһамматтар, инчэҕэйигэр тииийэн умуулларын билэллэр.

|

Кэбигирэй Миитэрэй хаар баарына өрүсүһэн отун тобојун чөкчөтөн тиэйэн аҕалан баран, дьиэтигэр киирэн чэйдии олорор. Ойоҕо Боккуойа этэрбэс тигэ олорон иннэтинэн сөмүйэтин дъөлө аннъян, бэйэтэ даҕаны онтукатын оборо-оборо, кингэ-наара холлон олороохтуур. Кыра уол Байбал аҕатын ньилбэгэр олорон, ньюосканан остуолу кырбыы-кырбыы, бүлүүһэҕэ кутан биэрбит чэйи иһэр.

- Аҕаа, ийэм үүт биэрбэт
- Тукаам, хантан ылан биэриэй?.. Дъэ, Алакаайы синньээн эрэр, сотору үүт биэриэбэ.

Боккуойа туран долбууртан бывыкаайык лэппиэскэ дуомун аҕалан остуолга тоһугур гына бурахта.

- Үүппүт да суюх, чэйбит эмиэ бэстилиэнэйин куппутум... Хайа, миэхэ ордор, эн эрэ айаххыттан күөх от үүнүө буоллаҕай! Бурдукпут бу киэһэ сиир нэһиилэ хаалла. Хайдах аһаан олоробут! Эр киһи курдук...
- Ээ, түксү! Хантан буллараары гынаңын, иннээ диэн уора барыам дуо?! - Миитэрэй сите этиппэkkэ былдъаҕан сангарда.
- Уор! Күтүр туой уорарынан өттөйөр буоллаҕа үһү, - Боккуойа дъэ хабысхата, тохтоло суюх кутан барда эбээт...

Кини араатарыттан дьиэ эргиннээх орпото. Манна ханык эрэ Мэхээлэ оҕонньортон ханык эрэ Дъөгүөр аны сайын от охсон биэрэргэ бурдук ылбыта эмиэ ахтылынна. Миитэрэй бу кыһын уон муунта бурдукка быһах атыыласпыт айдаана эмиэ күөрэйдэ. Бу быһаҕынан тугу даҕаны сулууян сиир суюğa, кини туюхха даҕаны туһата суюğa барыта тарбаҕынан аахпыт курдук ыйылынна. Ханык эрэ киһи, былышын обустарын түөһүн ангарын ылан баран, быйыл бурдуктаах буолан, кинилэр диэки хайыспат буолта эмиэ умнууллубата.

Кэбигирэй Миитэрэй, дөрүн-дөрүн тыл кыбытан, буойа-хаайа сангаран кэбинһээри гынаахтаабыта ханан сатаныай. Уоту арыынан умуруорбут суюğa. Боккуойа дъэ эбии сэтэрэн, уобуран истэ эбээт, доҕоор!

Миитэрэй былсыргы үйэбэ өлөн хаалбыт ажата даҗаны сүгүн сыппата. Кини сүрэбэ суюа, ханнык эрэ Лэпсэй диэнгнэ ойојун сонун уоран ылан хаартыга сүйтэрэн кэбиспитэ өйдөнөн ырытылла ојуста. Көлөнү сүгүн көлүммэkkэ айыллыбыт дьон буоланнар, үс сыллаајыта биир кунаны Миитэрэй көлүнэн кэлэн баран сойута баайбытын Киппиэннээх хара мангаас атыыр ојустара кэлэн кэйэн өлөрбүтэ биир хос бэлиэтэннэ.

Былсырын үөннээн сиэн адьынаары, балыктаан мадъайа сылдъян, ууга умса түһэн, Миитэрэй бајайы таңгаһын сыйытан баран қуурда уурбутун: үрүк-түрүк тордох ыстааны, болотуна ырбаахыны – күрдүүгэс тараах тыһајас кэлэн сиэн кээспитэ таарыллан ааста.

Оо! Үксүн даа, үксүн! Кэбигирэй Миитэрэй истэ сатаан баран, тугу эрэ ботугуруу-ботугуруу, таһырдья тахсан барда, атакха биллэрдэ.

II

Миитэрэй кыбыытыг гар тиийэн били чохчооһун отун сывыһын таңнаран эрдэүинэ, илин арыы тыа суолунан ыңғыыр аттаах киһи нэлэтэн иһэр этэ.

Онтон отун сайылаан, сыаржатыг гар туора уурталаабыт сэрии мастарын хомуйан, күрүөбэ өйүү уурталаары илдъэн иһэн, от сыйытттан халты тэбинэн, Миитэрэй тиэрэ таһылла түстэ. Кыбынан иһэр мастара күөрэлангкы бардылар да, унга хараџар уот күлүм гынарга дылы гынна. Соһийбуут курдук, хараџын саба туттубуутунан, тура эккирээн эрдэүинэ, кыбыы аяаџын диækиттэн:

- Көр эрэ, көр, Миитэрэй түөрэбэ олордо, - дии-дии, киһи сангата күлэн аллаастаата. Миитэрэй, дэнгнээбит хараџын саба туттубуутунан, хангас хараџынан көрбүтэ, Мөөһий Көстөкүүн атыйттан түһэн эрэр эбит.

Көстөкүүн чугааан кэлэн эттэ:

- Дорообо, Миитэрэй, хайа бу билингнэ дылы от тиэйэр эбиккин дуу?.. Хайа, доjoор, хараххын бу туюхха өлөрдүн?
- Ити маска таарыйтардым. Бу хаары былдьасыһан отум тобојун тиэйэн кэллим...

Сээкэй дьиэ эргинин ону-маны кэпсэппэхтээн, табахтаан баран, Көстөкүүн эттэ:

- Миитэрээй! Бу мин били кыра сылгыларым үөрүн көрө сылдъян таарыйдым... – Мичээрдээбитинэн хамсатын күлүн тэбээн тобугуратта, онтон тиинин быыһынан силлээн чыр гыннаарда. – Мин эйиехэ кэлбит наадам диэн манык ити мин дьиэм илин эттунээби томторго хаппыт кыра тиит баарын көрөүнг эбитэ буолуу дии. Итиннэ мин уолум Миитээ куруук ооннуур сирэ. Онон мин хайдах эрэ ити тиити абааһы көрө саныбын... Ону эн кэрдэн биэриэн этэ дую?
- Тыый, кэбис, доjор, ол кэрэбى дую?
- Эмиэ туюх буолуой? Охторон, уматан кэбистэргин, балачча хамнаһын да биэриэм этэ.

- Суох, суох, доðор, ама мин буолтум иһин...
- Ээ, буоллаðа... – Көстөкүн атын диэки хаампытынан барда.

Ити икки ардыгар Миитэрэй, чэй-табах баранан, ойоðо кыыһырбытын өйдүү обуста, “төһөнү биэриэ эбитэ буолла” диэн санаа көтөн түстэ. Оттон бэйэ мин кыһалðаттан охторорбун хотун эдьийй билээ ини диэн уоскутуна санаата. Эргиллэ хайыһан көрбүтэ, Көстөкүн атын сүөрэн мииинээри турар эбит.

- Көстөкүн, бэйи эрэ, тохтоо... – диэн баран, куһаðан баðайытык уоһун ханнъатан, мичээрдээбитэ буолла.

Анараангыта тохтоон:

- Туох баарый, доðоор? – диэн дьиппиэрбит куолаһынан сангарда.
- Эн төһөнү биэриэнг этэй? Дъулайа саныбын да...
- Чэ, бар сиэ, чэй ангарын биэриэм.
- Ээ, биир уонча муунта бурдукта эбээр, доðор.

Төһө эмэ өр кэпсэтэн, барытын харчынан ааðан, ол уон муунта бурдугу ыстахха, бэйэтэ уон буут бурдук үүнэрин суоттаан сордоон баран, Көстөкүн сөбүлэнэн, Миитэрэй сарсын барыах буолла.

III

Сарсынгытыг гар туран, ханна баарын ойоðор эппэккэ, Миитэрэй, сүгэтиң кыбынан, эрдэ тахсан барда.

Мооһой Көстөкүүннээх сайылыктарыг гар кэлбитэ, им-ньим баðайы. Үрүн дьиэ түннүгүн уурбуттара хайдах эрэ киhi хаамтаðын аайы хараарынгнаан, долгуннанан көстөр. Үс сэргэ турарыттан биирдээригэр мэкчиргэ баðайы моонньо суох баһа эргичингний, хараðа эрилингний олорор.

Миитэрэй оðуруот ықсатынан ааðан дъулуруйан били маһыгар тиййэн, ботугуруу-ботугуруу, тула хаамта.

Кини бэйэтэ санаа булан атаðастаабатаðын, кыһалðалааðы кыһайан кэртэрэн эрэллэирн этэн, били маһын тула эргийэ сылдъян ааттаста. Илин диэки хайыһан, киhi көрбөтөр диэх курдук, илиитин тарбахтарын такыччы тутан, кириэстэнэн кэбистэ. Сүгэтиң иккитэ ыарангнатан баран, тиитин охсон саайаат, түргэн баðайытык сулбу тардан ылан тугу эрэ иһиллиир быһыынан тура түстэ. Онтон бокуойа суох кэрдэн киирэн барда.

Кини санаатыг гар, маһа ордук кытаанахха, обустаðын аайы тимир курдук чаныргырыга, сүгэтиң олууга ордук ыраах ыстанарга дылы буолар.

Онтон тиитэ ингиэттэн баран көнөн ылышытыг гар сүр баðайытык хаачыгыраата. Миитэрэй куйахата күүрдэ, иэнэ тарта. Онтон, синим биир диэбит курдук, бокуойа суох кэрдэн истэ, маһа иккис иэгэйииттэн сүһүөх ылыммакка, бачыгыраабытынан охтон түстэ. Хаппыт мутук кумаланан, ыраах бырданалаата...

Дьон сайылыкка тахсыбыттара өр буолбут. Тыа мутукчата ситэн, хойдон, айылба күөх унаарынан киэркэйбит. Дъахталлар күнүскулэрин ыан ыыппыт ынахтара, кутурктарын хорооччу туттан, тигээчилээн лиһигирээн, хархтарын үүтэ көстүбэkkэ, маска өтөрү түһүөх курдук сырьстылар.

Титиик түптэтигэр тартаран, атыыр үөрэ сырлыгар, хархтарын өлбөөдүчүү көрөн баран, бүгүйэхтээн кэбийэ турдулар.

Ханна эрэ ааһан эрэр киһиттэн турдаах уйатын көмүскээн айдаарап. Кураан буолан, аһына қыната куурал, ыраах бафайы көтөн сырдыргыыр.

Сырылаан, дъэ, куйаас да куйаас!

Кэбигирэй Минитэрэй Moohой сайылыгар саһаан кэрдэн хайыта турар. Аттыгар үс саһаан маһы қыстаан кэбиспитэ биир сиргэ икки тиит икки ардыгар қыстанан турар. Мутуктарын чөмөхтөтөлөөбүтэ хагдарыйбыт мутукчанан саһаан уллэ сытар.

Минитэрэй били дэлби түһэригэр харабын маска таарыйбыта, кэрэйи кэрдэн тириппитигэр соллурбаан, хараба сарсыныгар соххоччу иһэн тахсыбыта. Онон хас уон хонугу мэлдьи сытан баран турбута абыйах хоммуута. Билигин да былаатынан саба баана сырльярыгар көлөһүнэ киирэн тулуппат.

Маһын хайыппахтаан баран, Минитэрэй, тохтуу түһэн, саһаанын аттыгар болтуотун төнүргэскэ уурбутуттан табах ылан хамсаба уурда. Испиискэтигэр абыйах мас хаалбыт. Бэрт сэрэбинэн табабын уматан баран, испиискэтин кэннинэн элиттэ.

Табабын уматынаат, эмиэ кэлэн маһын тонсуйбурунан барда.

Сотору собус кэннин диэки күлүбүрээс тыас иһилиннэ. Хайыһан көрбүтэ - хаппыт мутукчатыгар уот баран, сиэн күлүбүрэтэн аххан эрэр эбит. Минитэрэй тугу барытын умнан кэбистэ.

Сүгэтиг туора илгэн кэбистэ уонна ыстанан тиийэн уот салыхча буолан эрдэбинэ болтуотун үрдүгэр түсүһэн ыраах элиттэ. Уотун туга сүүрбэхтээтэ, хайдах дабаны өрүүйэр қыах суюх буолла. Хаппыт мутукчаны сиир уот күүнэ дэлэтэ дуо, сүр бафайы өрүтэ үөмөхтиир, қытыастар.

Минитэрэй мас ылан, чөмөхтөммүт мутугун үрэйэргэ барда. Онтуката, хата, сэксэннэттэбин аайы, уота дъэ эбии күүһүрэн қытыастар. Бу курдук дъаабылана сырльян, сирэйэ соютохто аһий гынаат, баттаба сырлылы туустэ. Минитэрэй ханна да баартын билбэkkэ хаалла.

Төһө өр буолта буолла, биирдэ өйдөнөн кэлбитэ - анар илиитинэн харабын саба туттан, анар илиитинэн төбөтүн харбанан баран сөһүргэстээн олорор эбит. Харабын сэрэбинэн сэгэтэн көрбүтэ: ханас - өлүөр хараба туман курдугунан ыйдангардан көрөр, уруккуттан ыалдьар хараба букатын халтахтын да хамсаттарбат. Уота тиит мутукчатын баратан инчэбэйигэр тиийэн намтаан эрэр. Саһаан қыратык кэриэрбит эрэ.

Минитэрэй турал, сүгэтиг булан, маһын кэрдэн көрөөрү гыммыта - баһа ыафастаах уу курдук, дъалкыннас. Аргый абай болтуотун кэтэн, хаста да чааннныгар уу баһан таһааран, саһаан хардафастарын быыһыгар бырдыгыныы умууллан эрэр уокка кутта.

Сүгэтиг қыбынан, хаппыт титириги тосту үктээн ылан тайахтанан, дъиэтигэр барда.

V

Дъиэтигэр кэлээт, Минитэрэй сытта. Харабын ыарыыта түүнү быһа тулуппата. Нөнүө сарсыардатыгар, дьон турбутун кэннэ, қыратык нуктуу түһэн баран, турал харабын саба бааммыт былаатын сүөрбүтэ, тугу дабаны көрбөт буолбут эбит. Арай харабын түүнан илиитин хамсаттабына, бутумах қыһыл ортолугар туюх эрэ хара элэннииргэ дылы этэ.

Ойуун абалан ойууннатан муннаммыта, ол күтүр салыы-салыы дъүүлэлэммитэ. Онтон ыарыыта ордук бэргээбитэ.

Кини күн сырдыгын, мастыы сылдъян уокка салатыар диэри, хангас харабынан кэриэхин көрбүт эбит.

Күн сырдыга кэрэтин эриэхсит!

Абыяах сыл буолан баран Миитэрэй, били үүт көрдүүр оботун сирдьиттэнэн, ыалы кэрийэн бурдук көрдөхө сылдъарын көрсүбүтүм.

- Тукаам, үөрэхтээххэ холунан, абааһы энин суюх диэнгнин, куһабан кыылы, маһы оту тыыппат буол. Мин бу кэбилэнэн хаалбытым, - диэхтээбитэ.

Бу айылаах буолтун барытын "кэрэх абааһытыгар" балыйан сылдъаахтыыра. Дынгнээх абааһы баай, кини үлэтэ буоларын сэрэйэхтэбэт этэ. Сотору уолун сэрэйиэ, ону ааһан билиэ, билэн, утары охсуһан кыайыа.

1928c